

Német telepések Bosznia-Hercegovinában az 1878-as okkupációtól a második világháborúig

Mérei András¹

Bevezetés

Bosznia-Hercegovinában – hasonlóan a volt jugoszláv államokban tapasztaltakhoz – a németek megítélése, politikai legitimitációja a 19. század végétől a II. világháború végéig egy képzeletbeli lejtőt vetít elénk. Német területekről származó hittérítők (szerzetesek, misszionáriusok)², illetve egységesen hospeseknek³ nevezett, többnyire az iparban és a kereskedelemben tevékenykedő telepések már a középkorban is éltek a területen. Az első boszniai király, I. Kotromanić (Stjepan) Tvrtko a 14. században szász bányászkolóniákat hozott létre. A szászok irtásföldeket és privilégiumokat kaptak cserébe azért, hogy ezüstbányákat nyitottak. Erről árulkodik Srebrenica (Silberort) település neve.

Az újkori német betelepülés/betelepítés az osztrák hatalmi pozíció megszilárdításának eszközét jelentette, hiszen valamennyi társadalmi réteg (egyházi előjárók és tanítók, hivatalnokok, katonai vezetők, bányászok, munkások, földbirtokos nemesek, földművesek stb.) igen rövid idő alatt megjelent Bosznia-Hercegovinában (és a Délvidék azon területein, ahol az oszmánok elleni háborúk megtizedelték a lakosságot vagy védelmi okból közvetlenül Bécs irányítása alá vonták a visszahódított területet – Bánság). Az Osztrák-Magyar Monarchia ugyanakkor a Boszniában élő pravoszláv szerbek, valamint a muszlimánok „ellenpólusaként” is fel kívánta használni a nyugati keresztény (római katolikus és evangélikus) németiséget. Ennek bizonyítéka az egyház- és oktatásszervezet határozott, gyors kiépítése, valamint a legtermékenyebb és közlekedés-földrajzilag is kulcspozícióban lévő Száva menti síkságon való letelepítés, mely északon megteremtette a mai Szlovénia és az osztrák örökös tartományok, illetve a Szerémség, Bácska és Bánság németisége között az összeköttetést. E rövid tanulmányban összefoglaljuk a Bosznia-hercegovinai németiség betelepülésének, felvirágzásának, majd bukásának leglényegesebb kérdéseit, különös figyelmet szentelve szállásterületüknek, településhálózatuknak.

¹ Geográfus, politológus, a PTE Földtudományok Doktori Iskola doktorjelöltje.

² A főleg a 13. században gyorsan elterjedő bogumil tanok igen nagy befolyást gyakoroltak a társadalmi elite, melyre reagálva az egyház szerzetesrendi hittérítőket küldött, akik részben a német területekről érkeztek. Így, érezhetően növekedett a „német befolyás” a területen. 1869-ben az Eiffel-hegység területéről érkező trappista rendi szerzetesek a Vrbas alsó folyása mentén telepedtek le és megalapították a Maria Stern kolostort, amely mellett több gazdasági épület és üzem is nyílt.

³ A hospesek többnyire városiak voltak, de mivel a saját munkaerő-szükségletük nagy volt, letelepedésük során gondoskodtak a paraszti rétegek meghonosításáról is. Így, a városi és részben a vidéki társadalmat is közvetlenül alakították. A hospesek megjelenése ugyanakkor beleilleszthető a „Drang nach Osten” fogalommal leírható, több évszázadon át tartó német keleti migrációs hullámokba, amelyeknek okai a német szállásterület mély vallási, társadalmi, gazdasági, politikai, demográfiai stb. problémáira vezethetők vissza.

1. A németlakta települések jellemzői Bosznia-Hercegovinában 1878 után

1.1. *A Vrbas és a Bosna menti német kolóniák*

Az 1878-as berlini kongresszus után az Osztrák-Magyar Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát, majd közigazgatása alá vonta, mellyel egy újabb Habsburg német betelepülési hullám vette kezdetét a III. Károly – Mária Terézia – II. József által végeztetett 18. századi telepítések után. Osztrák tisztviselőkn, katonákon és munkásokon kívül német parasztok is megjelentek a területen, főleg a termékeny Száva-mentén. A német parasztkolóniák többnyire 50-60 km széles sávban helyezkedtek el Bosznia-Hercegovina északi határa mentén. A német szórványtelepülések ugyanakkor szinte a teljes Bosznia-Hercegovinában megtalálhatók. E vidéki agrártelepülések létrejöttében három elsődleges tényező játszott szerepet: a mezőgazdasági termelés lehetőségei, a folyóvíz jelenléte és az árvízmentesség egész évben való biztosítása, valamint az időjárási (éghajlati) adottságok. Ezek alapján a legkedvezőbb feltételek az észak-boszniai Száva-menti síkságon (Posavina) alakultak ki.

Az okkupáció után a már a területen tevékenykedő (zömmel trappista rendi) szerzetesek német telepeseket toboroztak Északnyugat-Németországból, akik Bosanska Gradiška és Banja Luka között egy 16 km hosszú települést alkotva telepedtek le 1879-ben, melyet az egykori német politikusról, Windthorst-ról neveztek el (a jugoszláv időkben átkeresztelték Nova Palanka-ra) (ARMGART, M.–SCHULTE, G.–SCHULTE, R.–VOGELER, W. 1991.) Egy évvel később, 1880-ban Windthorsttól délre a második német település, Rudolfstal⁴ is létrejött, melyet sziléziai, hannoveri és oldenburgi németek alapítottak. E két betelepítés volt a két első boszniai katolikus német kolónia (OSTENDORF, F – OSTENDORF, J. 1930). Az eddigi sikeres egyéni betelepülések ellenére az 1890-es évtizedben az osztrák közigazgatás Kállay Benjámint közös osztrák-magyar pénzügyminiszterrel a galíciai és oroszországi németek letelepedését is lehetővé tette, akik vallásipolitikai okokból kényszerültek elhagyni hazájukat (ROTHAUWEGEN. LÖNS, H. 1958). A kincstári betelepítés a korábbi betelepítések forгатókönyve szerint történt, vagyis a templom, plébánia és kultúrház, illetve az iskola is megépítésre került az újonnan létrehozott településeken. Minden telepes család – talajminőségtől függően – legalább 10-12 ha irtásföldet kapott. A telepeseknek feddhetetlen erkölcsi múlttal kellett rendelkezniük, és igazolniuk kellett, hogy családonként legalább 1200 korona vagyonnal rendelkeznek. Az állam által átadott földek után a negyedik évtől kezdve 1 korona kincstári kamatot fizettek, majd a tizedik évtől megszerezték a földbirtokok tényleges tulajdonjogát. Ez végül a legtöbb esetben nem következett be az I. világháború kitörése miatt.

1894-ben alapították az evangélikus többségű Königsfeld (Dubrava), Troselje, Karlsdorf (Karadorđevo), illetve Hohenberg (Prosara) és Vranovac településeket, melyekbe galíciai, oroszországi és magyarországi németek érkeztek. Az 1895-ben alapított Glogovacot egy heves árvíz elvitte, de a lakosságát immár magaslaton az újonnan létrehozott Schutzberg településen helyezték el. A Galáciából, Bukovinából, Szlavóniából és a Délvidékről ide áttelepülő német

⁴ A települést az 1888-ban odalátogató Habsburg Rudolf trónörököséről nevezték el.

családok 12 ha irtásföldet kaptak. Az erdővel borított területek sokszor igen nagy távolságban helyezkedtek el a településektől. 1895-ben népesült be galíciai németekkel Korače, ahová később Oroszországból és Szlavóniából is érkeztek. 1896-ban szintén galíciaiak alapították a később szlavóniaiakkal is kiegészülő Svilaj melletti Kardart. Az egyetlen kincstár által betelepített katolikus vallású kolónia a Prnjavor melletti Šibovskát hozta létre 1898-ban, galíciai és bukovinai eredetű többséggel.

Bosanski Brod Slavonski Broddal szemben a Száva jobb partján fekvő település Derwentától nem messze. Közlekedés-földrajzilag kedvező helyen fekszik, érinti a Slavonski Brod-Derventa-Doboj-Žepče-Zenica-Szarajevó keskenynyomtávú vasútvonal, aminek következtében a német kézművesek és kereskedők száma viszonylag magas volt. Bosanski Brod kezdetben egyházszervezetileg Lukavachoz (Tuzla) tartozott, az utolsó evangélikus lelkész a kitelepülésig Friedrich Frank volt. Az 1942-es kitelepülés 750 főt érintett, akiket a Slavonski Brodban állomásozó különvonatok vittek Litzmannstadtba.

Korače Bosanski Brod-tól és Derwentától is egyaránt mintegy 10 km-re fekvő település a Száva lapálya mellett. Ez a természeti tényező volt az elsődleges, ami miatt a galíciai németek 1895-ben megalapították, majd további családok érkeztek Szlavóniából és Oroszországból. A betelepülőknél Brodnál kellett hónapokig várakozni, míg meg nem kapták a felhívást az irtásföldek felosztására. A szántóföldek minősége és a termés mennyisége itt közepes volt, ezért nem fejlődött a település olyan látványosan, mint mások. 1942-ben innen mintegy 25 család (kb. 106 fő) települt ki.

Kardar Száva parti település, melyet 1896-ban szintén galíciaiak alapítottak. A bozótos irtásföldeken kevésbé termékeny, agyagos-homokos szántóföldek jöttek létre. Később Szlavóniából és a Bánságból is érkeztek ide telepesek. Az evangélikusok száma itt 130 körül alakult, prédikátoruk 1936-tól Georg Löhr, majd 1942-ig a Svilaj-Vrbovac-i Peter Rieß tiszteletes volt.

Vrbovacot 1896-ban galíciai német telepesek alapították Svilaj (Seidenort⁵) mellett. A településre később szintén érkeztek Szlavóniából és a Bánságból további bevándorlók és az evangélikus lélekszáma (132) – akiket itt is Peter Rieß képviselt 1942-ig – is hasonló volt, mint Kardaré.

Božinci egy hegyi kolónia volt, amelyet eredetileg 1892-ben egy Hening nevű egyedüli betelepülő vásárolt meg földterületként. Ezt 1902-ben egy betelepítéssel foglalkozó konzorcium értékesítette tovább. A területen 20 udvart, udvaronként 25 holdnyi telkekre osztottak fel. Az újonnan betelepülők bácskai svábok voltak, akik felvirágoztatták a települést. Az evangélikus közösség lélekszáma 166 fő volt.

Kalendarovci a Derventa-Prnjavor útvonal mentén található, 8 km-re Derwentától. 1894-ben alapították galíciai németek. A talaj termőképessége itt közepes, jellemző kultúrája volt a szőlőtermesztés. A határában sem erdő, sem legelő nem volt, ezért a jószágnevelés gyakorlatilag jelentéktelen maradt. Mivel a németek lélekszáma nem haladta meg az 50-et, sem iskola, sem egyházi intézmény nem létesített. Az evangélikus lelkész a házakban tartotta meg az istentiszteletet.

⁵ A helyemről kapta a település a nevét.

Polje a Derventa-Modrić útvonal mentén fekszik, és 1900-ban szintén galíciiai hozták létre. A Windhorstból érkezettekkel együtt 1942-ben 220 lelket számlált.

Doboj a Bosna-Usora folyók torkolatában alapított település, mely főleg a Slavonski Brod-Szarajevó keskenynyomtávú vasút megépültével indult fejlődésnek. Itt ágazott szét a Gračanica-Lukavac-Tuzla szárnyvonal keleti irányba, továbbá a nyugati szárnynak, az Usora-völgy, Teslić felé tartó ipari vágánynak nagy jelentősége volt. Sok német kézműves, kereskedő és vasutas telepedett meg a mintegy 50 év alatt, s így a németek lélekszáma is 200-ra nőtt.

Franz-Ferdinandshöhe hegyvidéki települést 1898-ban Galíciából és Oroszországból származó németek alapították Dobojtól 11 km-re erdei irtástalajon, ezért a termőterület eltartóképessége alacsony volt. Bár az erdőtalaj alkalmas cukorrépa termesztésére, az usurai cukorgyár ellátásához a rossz úthálózat miatt nem járult hozzá, helyette a cukorgyári alkalmazottak sertéseket vásároltak fel, mely a legjövedelmezőbb gazdasági ágga nőtte ki magát.

1. 2. A Drina menti német kolóniák

A Drina menti német települések azáltal, hogy többnyire evangélikus vallású, szerémségi, bácskai, bánásgi áttelepülések voltak, szerkezetileg (sakktábla alaprajz) sokkal inkább hasonlítanak a nevezett tájegységek németlakta falvaihoz, mint az előző fejezetben tárgyalt, zömmel katolikus telepítésű, (később evangélikusok által is benépesült) Vrbas és Bosna menti településekhez, melyek javarészt a völgyek mentén hosszan elterülő egyutcás alaprajzot vagy szórványszerű beépítettséget mutattak.

1891-ben Branjevoba és Brezovo Poljebe (Brčko körzet) megtörtént a kincstári német betelepítés, ahová elsősorban a Bácskából hoztak evangélikus családokat.

Dugopolje és Branjevo kincstári telepítésű kolóniákat 1891-ben 33, illetve 8 bácskai család áttelepítésével hozták létre a Drina-folyó bal partján, Bijeljina közelében egy termékeny magaslaton, amit a németek „Spatzengiebel”-nek neveztek. Az első bevándorlóknak a szarajevói igazgatási központ által adott irtásföldeket művelhetővé kellett tennie, de elsősorban a maláriának köszönhetően a felnőtt lakosság megfeleződött, a túlélőket az államnak vissza kellett volna telepíteni a Bácskába (a feljegyzések szerint néhány családnak sikerült hazamennie). Minden család néhány katasztrális holdnyi irtásföldet kapott 10 évre szóló amortizálódó, terheletlen kölcsönre 400 koronáért. A kitartó szorgalomnak, takarékoságnak és racionális talajművelésnek köszönhetően az I. világháború kezdetére búza, kukorica és különböző préselt szalmatermékeket tudott nagy mennyiségben a hadsereg számára szállítani. A gyümölcs- és zöldségtermesztés is felvirágzott, köszönhetően a községi tanítónak, a burgenlandi, oberschützeni származású Samuel Hatz-nak, aki körteültetvényest és mintagazdaságot hozott létre az iskola számára. 1893-ban Branjevo-nak saját német iskolája volt 35-40 diákkal, amely az I. világháború kitöréséig működött. A településtől 6-7 km-re fekvő Dugopolje tanulói is ezt az iskolát látogatták, mivel utóbbi helyen nem volt elég tanköteles diák, ezért egyházi támogatással a branjevo-i iskolában tanulhattak.

Branjevo-ban Heinrich Leinberger prédikátor tevékenykedett 1912-1922 között, aki után az addigi Franz-Josefsfeld-i Gustav Jurany plébános érkezett és működött 1938-ig, a plébánia önállóságának fennállásáig.

Rövidesen azután, hogy Samuel Hatz tanító 1920-ban hazatért Burgenlandba, a franjosefsfeldi Josef Klingel az utolsó német tanító lett a településen 1941-ig, Jugoszlávia felbomlásáig. Később az önálló Horvátországban újra német tanítoként működött, egészen a kitelepülések időszakáig. Branjevo közvetlen határmenti (Drina-folyó) fekvésének köszönhetően 1918-ig az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia között helyezkedett el, majd 1941-től a folyó újra határ lett, s így a település a csetnikek, a későbbi partizánok, illetve az usztasa horvátok ütközőzónájába került. A német lakosság két tűz közé szorult, és nem kívánta egyik fél mellett sem elkötelezni magát. 1942-ben a Német Birodalom segítségével a litzmannstadt-i (Łódź) kitelepülttáborba menekültek, majd 1944-ben a németeket kiadták Németországnak, így a német társadalomba integrálták őket.

1885-ben érkeztek az első betelepülők a bánági Franzfeldből (Kačarevo, Ferenchalom) Bijeljina-ba, Kelet-Boszniába, majd egy évvel később 91 evangélikus német család Franzfeldből Bijeljina mellett megalapította a testvértelepülést, Franz-Josefsfeldet, melyet az időszakban klasszikus, sakktábla alaprajzú utcahálózattal terveztek hatósági támogatással, de magánföldekre. 1887-ben a szerémségi Neu-Pasua-ból (Nova Pazova, Újpázova) érkezett a következő nagyobb német kolónia, akik szintén állami segítség nélkül, saját maguk által vásárolt földbirtokokra telepedtek.

A tisztán Duna menti svábok által alapított Franzjosefsfeldet (Petrovopolje-Schönborn) a mai szerbiai bánági franzfeldi és a szerémségi neu-pasuai németek alapították. Franzfeldből 1886-ban 88, Neu-Pasuából 1887-ben 49 evangélikus család települt át az új Franzjosefsfeldre. Az 1896-os árvíz után állami támogatással építették szinte teljesen újjá (MAIER, H. 1924.). Az evangélikus templom és paplak 1910-ben épült. Az I. világháború alatt a szerbiai-boszniai front mindössze 5-6 km-re húzódott, mintegy 30 család Budowitzba (Budownictwo Posnań), 40 család pedig a Bácskába és Magyarországra menekült. 1927-ben újabb, közel 40 család vándorolt ki Észak- és Dél-Amerikába. Ezután 27 fiatal parasztcsalád vándorolt el az újonnan alapított Neuhofba (Inđija), a Szerémségbe, mert Boszniában nem maradt művelésre alkalmas terület. 1942 őszén többen az akkori warthegau Litzmannstadtba települt ki. 1945 után szétszóródtak, de többségük az eredeti hazában, Baden-Württembergben telepedett le.

1. 3. A boszniai városlakó németiség jellemzői

Bosznia-Hercegovina városai a német származású népesség egyik elsődleges megtelepedési terei voltak, de zömmel csak az 1878-as berlini kongresszus utáni Habsburg okkupáció során telepedtek meg nagyobb számban. 1885-ben a zágrábi Julius Kolaček lelkész Szarajevó mellett evangélikus telepet alapított, melyet 1893-tól Franz-Josefsfeld településrészeként jegyeztek. Az evangélikus közösség „legnagyobb” elöljárója Johann Ludwig Schäfer volt, aki 1898-tól az első

szarajevói evangélikus lelkész lett, s egészen az 1928-ban bekövetkezett haláláig az evangélikus szinódus elnökeként és közbenjárójaként működött. 1899-ben a Miljačka bal partján evangélikus templom, plébánia és röviddel az I. világháború kitörése előtt iskola épült, mely végül csak 1941-42-ben működött rövid ideig. Az evangélikusok utolsó prominens alakja Karl Hamm lelkész volt 1935-42 között.

A szarajevói római katolikus németek a sváb kézműves családból származó Josef Stadler érsek személyében találták meg legnagyobb pártfogójukat. A bécsi jezsuiták és az osztrák császár Ferenc József támogatásával, hamar meg tudta valósítani tervét: a világi klérus számára teológiai intézet és gimnázium épült.

Banja Luka etnikai-vallási összetételét a pravoszláv-ortodox szerbség, a muszlimánok, valamint a római katolikus németek és horvátok, illetve a református és evangélikus németek határozták meg az I. világháború előtt. A főleg hivatalnok, tisztviselő, kereskedő és kézműves német lakosság Bosznia Habsburgok általi okkupálása után új szállást alapított. A kézművesek 1884-ben a rudolfstal-i evangélikusokkal saját egyházközösséget alapítottak, majd 1898-ban felépítették Rudolfstal második evangélikus templomát Gustav Heinrich Zwernemann lelkész előljárásával, aki 1901-ig volt ebben a szerepben. Őt 1901-1907 között Bruno Geißler követte.

Körzetek	Lakosság 1910		Lakosság 1921	
	Összesen	Németek	Összesen	Németek
Szarajevó	288061	6495	287214	3252
Banja Luka	403817	8051	423096	7815
Tuzla	425496	4556	416460	3555
Travnik	284561	2142	280699	1225
Bihac	229071	639	216973	321
Mostar	267038	1085	265998	303
Bosznia-Hercegovina összesen	1898044	22968	1890440	16471

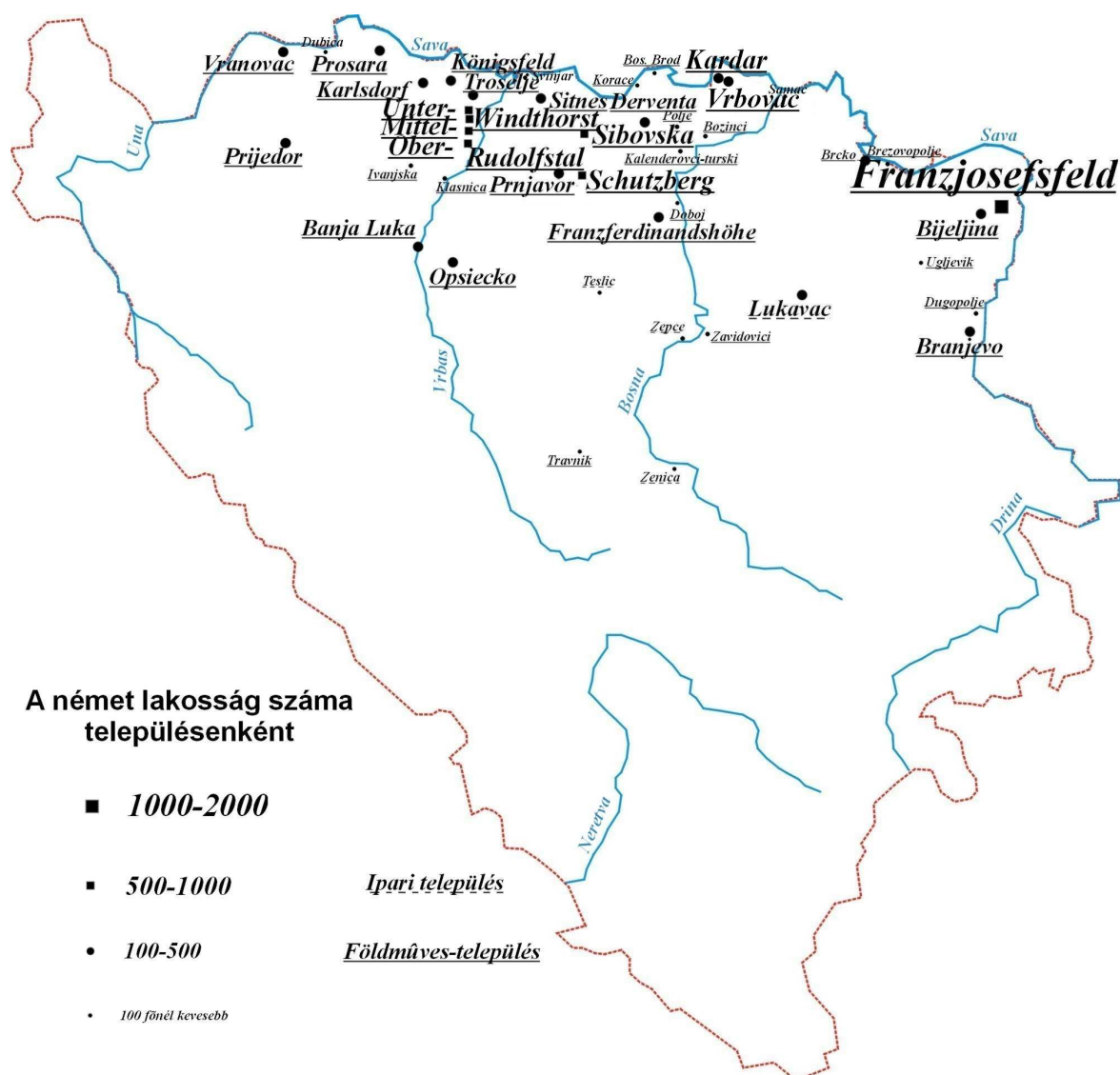
1. táblázat: A németek számának változása Bosznia-Hercegovina városaiban (1910-1921)
(Forrás: HEIMFELSEN, J. 1911, HOFFMANN, F. 1982. alapján szerk.: MÉREI A. 2012)

A boszniai városok a kialakuló modern ipari ágazatok színhelyei is lettek 1890-től. A meglévő, jobbra korábban is ipari-kereskedelmi centrumként létező városokban, illetve új telepeken is megtelepedtek a németek.

Tuzla városrésze, Lukavac 1894-es alapítású ammónia- és szódagyára a Solvay-művek tulajdonában volt, mely németeket alkalmazott, így a városrész lakossága is német többségű lett. A lakosság a munkamegosztás szerint strukturálódott, utcánként más-más foglalkozásúak laktak. A mintegy 250 német származású lakos fele-fele arányban volt evangélikus és római katolikus vallású.

Zavidovičić két nagy faipari cég, a Waldindustrie AG. és az Eißler und Ortlieb alapította. Mindkét vállalat építtetett munkavezetőik és munkásaik számára saját házakat, melyekhez parasztudvarok is tartoztak.

Zenicában 1892-ben alapítottak vasipari műveket, mely nagy mennyiségű munkaerőt igényelt. Közöttük nagyszámú német is megfordult, akik számára munkástelepüléseket építettek. A németek száma folyamatosan nőtt, 1942-ben már 912-en voltak. A II. világháború során a litzmannstadt-i lágerba kerültek, majd a háború után szétszóródtak, és többségük Nyugat-Németországban telepedett le.

1. ábra: A főbb németlakta települések Bosznia-Hercegovinában (1921-1931)
(Forrás: HOFFMANN F. 1982 alapján szerk.: MÉREI A. 2012)

<i>A települések jelenlegi és korábbi, német neve</i>	Településtípus	<i>Alapítás éve</i>	<i>Telepések származási helye</i>	<i>Alapító családok száma</i>	Lakosságszám (1916)	Lakosságszám (1920 ill. 1923)	<i>Fontosabb funkciók a településen</i>
Alexandrovac (1880: Maglaj am Vrbas, 1888: Rudolfstal)	földműves település	1880	Szilézia, Hannover, Oldenburg, Ausztria-Magyarország	50	kb. 620	562	Kat. iskola, ev., kat. templom, sajtüzem
Banja Luka	földműves birtokok a városon kívül	-	Ausztria-Magyarország, Bosznia	-	kb. 150	?	Kat. iskola, ev. templom, ev. gyereketthon, cserzőműhely
Bjeljina	német kézműves és földműves negyed a városban	1885	Bánság, Bácska	3 vagy 4	?	kb. 140	
Božinci	földműves település	1904	Délvidék, Bácska	20	65	85	
Branjevo	földműves település	1891	többnyire Bácska	33	174	181	Ev. templom és iskola
Brezovo Polje	földműves település	1888	Bácska, Szlavónia, Magyarország	8	kb. 35	-	
Dubrava (1908: Königsfeld)	földműves település	1894	Bácska, Galícia, Szlavónia, Hollandia	20	515	303	
Dugopolje	földműves település	1891	Bácska	8	47	kb. 30	
Glogovac (1895: Ukrinskilug, 1902: Schutzberg)	földműves település	1895	Szlavónia, Galícia, Bukovina, Délvidék, Baden-Württemberg	110	680	824	Ev. iskola, templom, közösség-ház, sajtüzem
Jvanjska	földműves település	1914	Németország, Svájc, Szerémség	6	31 (1914)	-	
Kalenderovci turski Karadordevo (1894: Vrbaska, 1916: Karlsdorf)	földműves település	1894	Galícia	?	kb. 25	33	
Kardar	földműves település	1894	Galícia, Oroszország	15	140	167	Ev. iskola
Kardar	földműves település	1896	Szavónia, Galícia, Bánság	17	93	118	
Klasnica	földműves település	1879	Németország, Ausztria-Magyarország	3	?	kb. 20	
Koraće	földműves település	1894	Galícia, Szlavónia, Oroszország	8	50	47	
Lukavac	gyári munkások alkotta település	1894	Délvidék, Szlavónia, Bosznia	?	?	kb. 100	ipari iskola, imádkozó terem
Nova Topola (1879: Windthorst)	földműves település	1879	Dél-Németország, Rajna-vidék, Hannover, Vesztfália, Hollandia	23	1664	1435	3 kat. templom, 3 iskola, 3 téglacégető, 4 gőzmalom, sajtüzem, fűrésztelap
Opsičko	földműves település	1891	Galícia, Bukovina, Magyarország	21	kb. 150	136	
Petrovo Polje (1886: Franzjosefsfeld)	földműves település	1886	Bánság, Bácska, Szerémség	43	kb. 1400	1139	
Polje	földműves település	1900	Galícia, Windthorst	?	82	?	
Prijedor	magányos parasztbirtokok	1880	Baden-Württemberg	?	36	kb. 25	
Prosara (1894: Hohenberg, 1914: Hindenburg)	földműves település	1894	Dél-Oroszország, Galícia	21	160	190	
Putnikovo Brdo (1898: Ularice, 1915: Franzferdinandshöhe)	földműves település	1898	Galícia, Oroszország	31	150	106	korábban ev. iskola
Šibovska	földműves település	1899	Galícia, Bukovina	?	kb. 500	429	
Sitneš	földműves település	1912 (?)	Bosznia-Hercegovina	?	150	?	
Trošeli	földműves település	1892	Bácska, Galícia, Bukovina	?	224	120	Ev. iskola
Vranovac	földműves település	1895	Dél-Oroszország, Galícia	23	159	158	
Vrbovac	földműves település	1903-1904	Szavónia, Galícia, Bánság	14	114	115	
Zavidovići	gyári munkások alkotta település	1893	Bosznia, Ausztria-Magyarország	?	?	kb. 30	
Zavidovići	földműves település	1895	Galícia, Oroszország	?	?	kb. 35	Ev. templom (korábban ipari iskola)
Zenica	gyári munkások alkotta település	1893	?	?	?	?	
Žepče	gyári munkások alkotta település	1908	?	?	?	kb. 25	

2. A németek helyzete az I. világháborút követően – a kitelepülések körülményei

A németek helyzete leglátványosabban az I. világháború után romlott meg. A megalakuló Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban az erőszakos asszimilációs politika áldozatai lettek. Mindez a nagyszerb törekvések mellett a világháborút lezáró békekonferenciák dilemmáinak következménye is egyben, hiszen az új államhatárok meghúzásával nem lehetett a wilsoni elveknek – köztük minden etnikai kisebbség jogai tisztázásának és garantálásának – megfelelni. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – noha aláírta a nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményt – szinte minden belpolitikai intézkedése a szerb nemzet felemelkedését célozta. Az „agrárreform” a nem szerb nemzetiségűeket érintette hátrányosan, a szerbek az egykori magyarországi, délvidéki területeken nagy területű földeket kaptak, melyeket korábban zömmel magyar és német földművesek műveltek. A német iskolák, melyek a kisebb településeken is megtalálhatók voltak, bezárásra vagy államosításra kerültek, s így a német anyanyelvi oktatás megszűnt. Csak a legzártabb települések jelentettek kivételt ez alól, azok közül is a tehetősebbek. A két világháború között – különösen az 1930-as évektől – Németország jelentős anyagi, kulturális és ideológiai „támaszt” nyújtott a határain túl élő népi németiségnek, de a németek körében született helyi kezdeményezések is jelentősen hozzájárultak a németiség társadalmi-politikai befolyásának fenntartásában. Amint a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund⁶ megjelent a németek által sűrűn lakott Bácskában, Bánságban és Szerémségben, a viszonylag kisebb arányban jelenlevő boszniai németek körében is meg tudta alapítani a helyi szervezetét. Jugoszlávia 1941-es szétesésével ugyanakkor szinte a teljes németiség körében el tudott terjedni a Kulturbund intézménye, noha a németek asszimilációja az 1940-es években a szórványokon előrehaladott volt (SATTLER, W. 1943).

A besszarábiai, dobrudzsai és bukovinai németek kitelepítésekor már felmerült a boszniai németek hasonló evakuálása a Jugoszláviában is tevékenykedő Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi)⁷ részéről, de a tervet elvetették Jugoszlávia felbomlásával, valamint részben a Német Birodalomba történt beolvasztása után. A németiség sorsa ugyanis jobbra fordulni látszott, illetve ellentmondásba kerültek volna a náci eszmékkel.

A helyzet a partizánháború kialakulásával lett egyre reménytelenebb, az usztasa-partizán ellentét mellett a partizánok szemében a németek mint megszálló hatalom az ellenség oldalán szerepeltek (BENKEN, A. – BENKEN, H. 1995.).

1941 őszén, miután a laibach-i (Ljubljana) és gottschee-i (Kočevje) németek által lakott területek olasz közigazgatás alá kerültek, majd az itt élő németeket Dél-Stájerországba telepítették, került újra előtérben a boszniai németek kitelepítésügye. 1942 nyarán megindultak a tárgyalások Németország és Horvátország között, s végül 1942. szeptember 30-án megkötötték a német-horvát kitelepítési szerződés. Ugyanakkor a német lakosság Windthorst, Adolfstal (Rudolfstal), Troselje Vrba-s-völgyi, illetve Brcko Száva-völgyi településekben maradhatott két évvel tovább az

⁶ Sváb-Német Kultúr szövetség, melyet 1920-ban Újvidéken alapítottak.

⁷ A Harmadik Birodalom népessépolitikai céljait segítő szervezet, mely többek között a birodalom határain túl élő népi németek kitelepítéséért, az annektált területekre való áttelepítéséért volt felelős.

eredeti szállásterületén. A tényleges kitelepülési parancs a felsorolt településekbe 1944. szeptember 22-én érkezett.

A VoMi már jóval ezelőtt megkezdte a boszniai kitelepítési tervet előkészíteni. A végrehajtás a VoMi, az Einwanderungszentralstelle (EWZ) és a Deutsche Ansiedlungsgesellschaft (DAG) feladata volt. A tényleges műveleteket a Lackmann-féle, Slavonski Bord-ban állomásozó kommandó végezte, ami a szerbiai németek telepítéséért is felelős volt, mely akció során mintegy 2900 népi németet telepítettek ki 1941 decembere és 1942 januárja között Lublin környékére, Lengyelországba (3. Táblázat).

Kitelepítési körzet központja	A körzetbe tartozó települések
Zágráb	Pos. Krupa, Karlovac, Kostajnica, Kutina, Lipovljani, Petrinja, Rude, Samobor, Selište, Sisak, Novska, Brnjani, Velika Bršljanica, Mala Bršljanica, Disik, Mlinska
Banja Luka	Banja Luka, Bos. Gradiška, Königsfeld (Dubrava), Karlsdorf (Vrbaška), Podgradci, Prijedor
Glogovac-Prnjavor	Glogovac Schutzberg, Šibovska, Šitnes, Teslić, Prnjavor
Derventa	Bos. Brod, Bos. Šamac, Božinci, Derventa, Doboij, Gradac, Korače, Polje, Svilaj, Vrbovac, Vojvoda, Kvaternik
Bjeljina	Bjeljina, Branjevo, Lukavac, Schönborn, Tuzla, Ugljevik
Szarajevó	Begov-Han, Dubrovnik, Jajce, Mostar, Szarajevó, Zavidovci, Zenica

**3. táblázat: Települések Bosznia-Hercegovinában és Horvátországban, melyekről a németeket kitelepítették
(Forrás: Hoffmann, F. 1982.)**

Mivel a kitelepülők csak személyes tárgyakat vihettek magukkal, a hátrahagyott birtokok és ingóságaik értékének becslését a német és a horvát fél közösen végezte. Ez jelentette az alapot a II. világháború utáni kárrendezésekhez.

A kitelepítés 1942. október 6-án valósult meg. A 18370 kitelepülésre összeírt személy közül „csak” mintegy 17900-an lettek a transzporttal elszállítva. A kitelepültek vallási megoszlása a következő volt:

Római katolikus	9900 fő
Protestáns (főleg evangélikus, elvétve református)	7077 fő
Görög katolikus	38 fő
Görögkeleti (ortodox)	90 fő
Összesen	17105 fő

**4. táblázat: A kitelepült németek vallási megoszlása
(Forrás: LAMERS, F. G. 1978)**

A szerelvények két-három napos különbséggel haladtak Zágrábon át Bécsbe, majd a Breslau (Wrocław) – Litzmannstadt (Łódź) vonalon. Németországban már e tömeg megjelenése előtt is élt nagyjából 1200 fő boszniai német. Litzmannstadtban a VoMi tábora működött, melyben a népi németek ideiglenes szállásai voltak kialakítva. A többségük itt érte meg a háború végét.

Németország kapitulációjával a boszniai némettség – akik zöme Lengyelország, Csehország (Sudetengau), Szlovénia területén élt ekkor már – a megszálló csapatok elől menekülni kényszerült. Sokan közülük munkatáborba kerültek, melyek egészen az 50-es évek közepéig is működhettek. 1948-tól kezdődtek meg az NSZK részétől a kártérítések rendezésére felállított bizottságok megszervezése (Lastenausgleich), amikortól a birodalmi márka (RM) átválthatóvá vált német márkára (DM). Gyakran az egyház is támogatását nyújtotta a németországi letelepedéshez (pl. evangélikusok részére). A boszniai németek mindazonáltal a Tengerentúlra is emigráltak (OBERKERSCH, V. 1989.).

Összegzés

Nehéz megítélni a bosznia-hercegovinai némettség szerepét. Egyfelől túl rövid ideig voltak aktív formálói a területnek, másrészt ez és a politikai környezetük gyors változása: az erőszakos asszimiláció és a létbizonytalanság megpecsételte további sorsukat. Számukat tekintve az egyik legkisebb német kolónia Délkelet-Európában, ezért – noha a ritkán lakott Bosznia-Hercegovina 19. század végén meginduló felzárkóztatásában jelentős szerepet játszottak –, jelenlétük a szláv-muszlim többségű területen csak epizódyszerű nyomokat hagyhatott a jövőre nézve. Ugyanakkor bizonyos értelemben megteremtették Bosznia-Hercegovina településhálózatának jelentős részét, valamint a későbbi szocialista iparfejlesztésének alapjait.

Felhasznált irodalom

- ARMGART, M. – SCHULTE, G. – SCHULTE, R. – VOGELER, W. 1991: Auswanderer aus Essen nach Windthorst/Bosnien um 1879/80, in Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 39, 1991, pp. 351-353., pp. 393-396.
- BENKEN, A. – BENKEN, H. 1995: Siedler aus Südoldenburg in Bosnien flohen vor Partisanen und der Sowjetarmee, in Volkstum und Landschaft, Sonderbeilage (Heimatblätter) der Münsterländischen Tageszeitung, Nr. 275, 24.11.1995, Cloppenburg im Nov. 1995
- BREY, T. 1987: Streit um die Jugoslawien-Deutschen, Rheinische Post vom 31. 10. 1987
- CLASSEN, L. 2004. Der völkerrechtliche Status von Bosnien-Herzegowina nach dem Berliner Vertrag vom 13. 7. 1878. Lang, Frankfurt am Main, 309 p.
- Das ehemalige Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte (Hrsg.): Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Augsburg 1994., ISBN 3-89350-697-7
- Gedenkschrift zur 25jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostbaren Blutes Juesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjaluka in Bosnien, 1879-1904, Druck Cordier, Heiligenstadt (Eichsfeld), [Banja Luka?], 1904.
- HEIMFELSEN, J. 1911: Die deutschen Kolonien in Bosnien, Sarajevo, Jänner 1911., Gerold & Co., Wien
- HEISTER, P.-J. 2002: Niederrheinische Kolonisten in Bosnien, in: Mosaik, Zeitschrift für Familienforschung und Heimatkunde, Kleve, Heft 2-3, 2002., pp. 9-10.

- GRÖNINGER, H. 1924: Das Geheime Versteck im Moor, darin: Reise nach Bosnien, Buchdruckerei Gebr. Bernsen, Meppen, pp. 29-40.
- HOFFMANN, F. 1982: Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878-1978. Hartmann Verl., Sersheim. 71 p.
- KERAUSCH, J. 1911: Die deutschen Kolonien in Bosnien. Gerold, Wien, 119 p.
- LAMERS, F. G. 1970: 65 Jahre Kolonie in Bosnien in Jugoslawien, Mödling bei Wien
- LAMERS, F. G. 1978: Zwei deutsche Kolonien in Bosnien, Erinnerungen an meine Heimat Windthorst, St. Paul, USA
- LEHMANN, M. (Heimat- und Verkehrsverein Uedem). 2005: Eine Kornkammer des Klever Landes, 800 Jahre Uedemerfeld, Guntlisbergen Verlag, Uedem, ISBN-Nr.: 3-9810510-0-9
- MAIER, H. 1924: Die deutschen Siedlungen in Bosnien. Ausland und Heimat Verl. A.G., Stuttgart, 60 p.
- MÜLLER, C. 1959: Niederrheinische Kolonisten in Bosnien, in: Heimatkalender Kreis Moers, pp. 24-31.
- MÜLLER, C. 1958: Niederrheinische Kolonisten in Bosnien, in: Kalender für das Klever Land 1958., pp. 97-101.
- MÜLLER, C. 1956: Niederrheinische Kolonisten in Bosnien, in: Die Heimat, Krefelder Jahrbuch, Zeitschrift für niederrheinische Kultur und Heimatpflege, Weihnachtsheft 1956, ISSN: 0342-5185, pp. 125-128.
- OBERKERSCH, V. 1989: Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa. Donauschwäbische Kulturstiftung, Stuttgart, 566 p.
- OSTENDORF, F – OSTENDORF, J. 1930: Fünfzig Jahre Kolonie Nova Topola und Alexandrovac in Bosnien in Jugoslawien, Vechta in Oldenburg
- PUYN, A. 1994. Die ersten Jahre der Siedler waren unvorstellbar schwierig, Kolonisten aus dem Klever Land seit 1878 in Bosnien, Rheinische Post, Regionalteil Kleve, 2.3.1994, Nr. 51
- REIßMÜLLER, J. G. 1967: Rückständig aber stolz. Eine Verschränkung von Religionen und Nationalitäten: Bosnien, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 25.11.1967
- RENNER, H. 1896: Durch Bosnien und Hercegovina, kreuz und quer. Wanderungen, illustriert von W. L. Arndt, E. Arndt-Ceplin, Berlin 1896, Geographische Verlagsandlung Dietrich Reimer (Ernst Vohsen)
- ROTHAUWE GEN. LÖNS, H. 1958: Neues Leben im Vrbastal, Bosnien wird von Leuten aus Millingen, Vehlingen, Haffen, Wesel, Rees, Haldern und Grietherbusch besiedelt, in: Heimatkalender Kreis Rees, pp. 48-49.
- SATTLER, W. 1943: Die deutsche Volksgruppe in unabhängigen Staat Kroatien. Graz, Steir. Verl.-Anst., 114 p.

Internetes források:

Maria Stern kolostor, Banja Luka: <http://www.trapisti-banjaluka.org/povijest-01.html>